

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

ИЛК ДАВЛАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАТУШТРА ТАЪЛИМОТИНИНГ ЎРНИ

Қўшоқов Сафарали Юсупович,
Термиз давлат университети
Тарих факультети
Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик
кафедраси ўқитувчиси

For citation: Kushakov Safarali. The role of the religion “zaratustra” in the development of early countries. Journal look to the past. 2019, vol. 1, issue 8, pp. 80-87.

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-8-7>

Келиб тушган сана 5 июль, 2019
Эълон қилинган сана 10 сентябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиш жараёнларида зардуштийлик дининг ўрни таҳлил қилинган. Шу билан биргаликда Ўрта Осиё, хусусан, Қадимги Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларида дастлабки шаҳар давлатларнинг вужудга келишида ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: илк давлатчилик, Зардуштийлик, Қадимги Бақтрия, Марғиёна, қадимги дин, “Авесто”, “Гат”, Гава, Тозабогёб маданияти, Кўзалиқир, Арьянам Вайжа

РОЛЬ РЕЛИГИИ ЗОРОАСТРИЗМ В ФОРМИРОВАНИИ ПЕРВЫХ ГОСУДАРСТВ

Кушаков Сафарали Юсупович,
преподаватель кафедры история Узбекистан и источниковедение исторического факультета Термезского Государственного Университета

АННОТАЦИЯ

В этой статье проведен анализ роли религии Зороастризма, в процессах зарождения первых государств Средней Азии. Вместе с этим размышления зарождения первых городов и стран Средней Азии, в частности на территории Древней Бактрии и Маргиены.

Ключевые слова: ранее государственность, Зороастризм, Средняя Азия, Древняя Бактрия, Маргияна, древняя религия, Авесто , Гат , Гава, культура Тозабогёба, Кузаликир, Арьянам Вайжа.

THE ROLE OF THE RELIGION “ZARATUSTRA” IN THE DEVELOPMENT OF EARLY COUNTRIES

Kushakov Safarali,

Teacher of Termez State University

ANNOTATION

The article analyzes the role of Zaratustra in the development process of early countries in Central Asia. In addition, there given some statements on early cities to come into existence in Central Asia, especially, in Old Bactria and Margiona.

Key words: early statehood, Zoroastrianism, Old Bactria, Margiona, ancient religion, Avesto, Gat, Gava, the culture of Tozabogyob, Kuzalikir, Aryanam Vayja.

Зардуштийлик дини маълум тартиб-қоидалар асосида муайян бир даврда шаклланди. Диннинг пайдо бўлиши, унинг махсус тизим асосида шаклланиши жамиятда инсонларнинг ишонч-эътиқодини қозониши ва мафкуравий-сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаши учун зарур бўлади. Демокрит ва Эпикурнинг фикрича, жамиятда худо ва маъбудалар бўлмади. Инсон ўз олдида пайдо бўладиган тўсиқларни енгиб ўтиши учун ўз тафаккурини руҳий мадад билан суғоради [15,13-15]. Динда марказий ўринни эътиқод эгаллайди. Эътиқодсиз на дин, на унинг шакли бўлади [13,92]. Диний эътиқоднинг маълум тизимга кириши натижасида, унинг ғоявий бошқарув шакли пайдо бўлди ва бу жараёнлар дастлаб Месопотамияда шаҳар маданиятининг таркиб топиши муносабати билан бошланди. Худди шундай ҳолат аста-секин Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари Қадимги Бактрия ва Марғиёна ўлкаларини ҳам қамраб олди. Дин дастлаб инсон ақл-заковати етмаган табиий офатлар, абадийлик ва моддийлик ўртасида руҳий алоқа вазифасини бажарган. Бунда фақатгина эзгулик ва ёвузлик ғоялари

устувор бўлиб, диний эътиқод ёвузликка қарши, қора кучлардан ҳимояланиш ролини бажарган. Эзгулик тимсоли бўлган худоларга эътиқод қилиниб, қурбонликлар қилинган. Диннинг бу кўринишида, масалан зардуштийлик дини раҳнамолари олий ҳақиқат тимсоли бўлган қуёшга илтижо қилиб, унга барча кулфатлардан халос этувчи эзгулик манбаи сифатида сажда қилганлар.

Дин жамият тараққиётида одамларни бирлаштирувчи воситага айланиши натижасида жамиятда ижтимоий омил муҳим рол ўйнаб, жамият аъзоларининг ижтимоий мавқеи муҳим ўрин тутган. Илк зардуштийлик дарҳол дин сифатида вужудга келгани йўқ, балки у ўзининг протоқўринишидан то расман дин сифатида шакллангунга қадар маълум тарихий даврни босиб ўтди. Бу даврда диннинг кўриниши жамиятнинг шаклини белгилади ва мукаммаллашиб бориб, давлат дини даражасига қадар кўтарилди. Давлат жамият ўртасидаги воситачиликни, бошқарувни таъминлаб, ўша давр бошқарувининг қонун-қоидаларини яралишига туртки берди. Ўрта Осиё, хусусан, Қадимги Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларида дастлабки шаҳар давлатларнинг вужудга келишида табиийки, зардуштийлик ғоялари муҳим ўрин тутган. Лекин, зардуштийлик динининг вужудга келиши ва унинг давлат дини даражасига кўтарилиши бир босқичда эмас, балки бир неча босқичларда амалга ошган. Бунда диннинг вужудга келишидаги асосий омилларни, диннинг пайдо бўлиши ва халқларнинг ишонч-эътиқодига айланиб давлат дини кўринишини ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим ўрин тутди. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да Ўрта Осиё халқлари ва давлатлари ҳақида дастлабки маълумотлар келтирилиб, бир неча юз йилликлар давомида ўзгаришларга учраб, янгиликлар кўшилди. Энг қадимги даврларда “Авесто”нинг дастлабки насклари оғзаки тарзда баён этилиб, авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтиб келган. Чунки, зардуштийлик эътиқодида ёзув ёвузлик худоси Аҳриман томонидан яратилган [10,3].

“Авесто”нинг энг қадимги қисми ҳисобланган “гат”лар бугунги кунгача қисқартирилган ҳолда етиб келган бўлиб, уни мукаммал ўрганишда қийинчиликлар келтириб чиқаради. XVIII асрдан бошлаб “Авесто” алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганила бошланган бўлиб, М. Бойс [6], Е.А. Дорошенко [7], И.М. Дьяконов, М.М. Исҳоқов [5] ва бошқа олимлар тадқиқотларида ҳам муҳим ўрин тутди. Зардуштийлик динининг вужудга келишини олимлар Эрон ҳудудларидан қидириб, Аҳмонийларнинг давлат дини бўлганлигини алоҳида таъкидлайдилар. Шунингдек, зардуштийлик дини ва “Авесто”нинг ватани Хоразм эканлиги тўғрисидаги ғоялар ҳам мав-

жуд бўлиб, диннинг келиб чиқиши мил.ав. VII-VI асрлардан нарига ўтмайди, деган илмий ғоя фанда пайдо бўлди. Бир неча йиллардан буён зардуштийлик дини ва “Авесто”нинг вужудга келиш тарихига бағишланган тадқиқотлар олиб борилишига қарамасдан, бу борадаги баҳслар ҳанузгача давом этмоқда. Айниқса, “Авесто”нинг қадимги қисми ҳисобланган “гат”ларнинг келиб чиқиши масаласида баҳслар бугунга қадар ечилмаган муаммолардир. Зардуштийлик дини ва “Гат”ларнинг келиб чиқиши, “Авесто” матнларига асосланган ҳолда, турли қарашларнинг илгари сурилиши, динни пайдо бўлган макон ва замон ҳақида турли қарашларни вужудга келтирди. XX асрнинг 80-йилларидаги илмий адабиётларда “Авесто”нинг вужудга келишида ғарбий ва шарқий йўналишлар пайдо бўлади. Ғарб йўналиши тарафдорлари “Авесто”нинг Мидия ҳудудларида пайдо бўлган ва шарққа томон ёйилганлигини қайд этиб, Заратуштрани Атропотен (Озарбайжон) ёки Мидиядаги Рагдан чиққанлигини таъкидлайдилар. Бу ҳақда Берунийнинг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида ҳам маълумотлар учрайди [2, 89].

Шарқий йўналиш тарафдорлари Е.Э.Бертельс, С.П.Толстов, В.И.Абаев, И.Маркварт, Ю.А.Раппопорт, М.Исҳоқов, М.М.Маҳмудовлар бўлиб, улар “Авесто”нинг қадимги Хоразм ҳудудларида пайдо бўлганлигини таъкидлайдилар. Шунингдек, дунё олимлари томонидан эроний тилли халқларнинг урф-одатлари, кўмиш билан боғлиқ одатлари, диний тизимини ўрганиш натижасида зардуштийлик дини Эронда пайдо бўлиши ва давлат динига айланиши тўғрисидаги ғоялар устунлик қилишига шароит яратди [6; 7; 8; 16]. Бу илмий ёндашувларда Аҳамонийлар давлатида шарқий эроний тиллар ёйилган ҳудудларда, яъни Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна, Арея, Хорасмиялилар орасида бронза давридан бошлаб шакллана бошлаганлиги ҳисобга олинмаган, чунки у вақтларда бу ҳудудларда протозардуштийлик ибодатхоналари ҳали очилмаган эди. Боз устига, бу вақтда зардуштийлик дини ва “Авесто”нинг яратилиши хусусида фикр юритишда лингвистика, ёзма манбаларнинг таҳлили асосий роль ўйнаб келди. Археологик манбаларга суяниш эса иккиламчи манба бўлиб қолди. “Авесто”нинг Видевдат китобида эзгулик худоси Ахурамазда яратган мамлакатлардан биринчиси Арьянам Вайжада кечган тарихий жараён илк темир даври билан боғланиб ўрганилди, зардуштийликнинг илдизлари “Авесто”га кўра чорвадор қабилалар жамоасидан қидирилди. Ахурамазда яратган 16 мамлакатнинг биринчиси Арьянам Вайжа Авестода Ранха ва Вахви дарёлари оралиғидаги текисликлардир, дейилди. Лингвистлар “Авесто”да номи келтирилган дарёлар Ранха – Вол-

ганинг қадимги номи деб талқин этишди. Масалан, Марквартнинг фикрига кўра, дастлаб Волга Ранха номи билан аталган. Эранвеж Окс ва Яксартнинг оралиғи бўлган. Андреаснинг фикрича, Эранвеж Хоразмдир (Xvarizm), Бенвенист ва Герцфельд ўз фикрларини давом эттириб, кейинчалик арийларнинг дастлабки ватанлари Хоразм бўлган, деб таъкидлайди. Нюрберг ўз фаразларини илгари суриб, Эранвеж Хоразмдир, яъни дастлаб Гат жамоаси вужудга келган жойдир, уларнинг Амударё бўйлаб янги ерларни ўзлаштириб бориши натижасида бу жой зардуштийларнинг муқаддас мифик мамлакатига айланди, дейилади. Эранвеж ва Турон битта мамлакат — Туркистондир. Бу ер жаннатмакон жой бўлиб, кейинчалик орийларни бошқа ерни ўзлаштиришга мажбур қилувчи, яшашга ноқулай жойга айланди, яъни орийлар юрти Эранвеж орийлар юрти бўлмаган турлар юрти Туронга айланди. Бу ўринда академик А.Асқаровнинг фикрлари ўринли бўлиб, Хоразмнинг қадимги аҳолиси, зироатчилик билан шуғулланган Амирободликлар, чорвачилик билан шуғулланган Қуйисойликлар то милoddан аввалги VI асргача, яъни Хорасмия қабилалари келгунга қадар бирор бир монументал иншоот барпо қилмаганлар. Аҳмонийлар сиқуви остида Ҳилменд водийсида истиқомат қилган Хорасмияликларнинг Амударё қуйи ҳавзаларига бориб жойлашиши ва бу ерда ўтроқ суғорма деҳқончилик маданиятининг гуллаб яшнаши натижасида, Кўзалиқир, Қалалиқир каби мураккаб мудрофаа деворлари билан ўраб олинган монументал қасрлар қад кўтарди [3,76-84]. Ҳақиқатан ҳам, XX асрнинг 50 йилларида Кўзалиқир, Қалъалиқир, Кўйқирилганқалъа ёдгорликларининг очиб ўрганилиши, воҳада “Авесто” ғоялари кучли диний эътиқод тизимига кирганлиги археологик материаллар ва ёдгорлик қурилишида яққол намоён бўлади [11,102-132.]. Ваҳоланки, Хорасмияликлар бронза давридан эътиборан Қадимги Бақтрия ва Марғиёна аҳолиси билан маданий алоқада бўлиб, юксак деҳқончилик маданиятини ўзлаштирган эдилар [3,76-84]. Уларнинг Хоразм ҳудудларига жойлашиши ва зардуштийлик дини илк давлат уюшмаларининг шаклланишида муҳим ўрин тутиши Кўзалиқир ва Қалалиқир каби шаҳар-давлатларнинг шаклланишига тўртки берди. XX асрнинг 30 йилларидан бошлаб “Авесто” ғоялари археологик материаллар мисолида ўрганилишининг бошланиши, илк темир даври тарихий шароитини бронза даври тарихий шарт-шароитлари билан аралаштириб юборилишига олиб келди. Ваҳоланки, бугунги кунда мавжуд археологик далиллар зардуштийлик динининг ҳозирги Хоразм ҳудудида пайдо бўлиши милoddан аввалги VI асрдан қадимий эмаслиги аниқланди. Бу далиллар Хоразм воҳаси зардуштийлик ди-

нининг гуллаб-яшнаган вилояти сифатида милоддан аввалги VI асрдан кейин муҳим бир ҳудуд бўлганлигини кўрсатади. Эранвеж таркибига ҳозирги Орол денгизининг шимолий қисмлари ҳам кирганлигини ҳисобга олсак, бу ерда очиб ўрганилган бронза даври ёдгорликлари жумладан, Тозабоб маданияти, Тагискен мазор-қўрғони бу масалага бирмунча аниқликлар киритди. Россия ФА олимлари олиб борган археологик тадиқотлар натижасида Урал тоғининг жанубий-шарқий минтақасида Синташта ва Аркаим археологик комплекслари очиб ўрганилган бўлиб, улар бронза даври арийларининг ёдгорликлари эди. Академик В.М.Массон Андроново маданиятига мансуб аҳолининг дастлабки миграцияси Тозабоб маданиятидан ва Орол бўйларидан бошланиб, Амударё ва Сирдарё оралиғи, Жанубий Туркманистон, яъни Мурғоб воҳаси ва жанубий-шарқий Зарафшон дарёси ҳавзаларигача тарқалганлигини таъкидлайди [9,72.]. Ҳақиқатан ҳам, М.Бойснинг фикрига кўра, диннинг дастлабки илдизлари оташпараст чорвадорлар орасида пайдо бўлиб, бундан 3500 йиллар бурун Осиё чўл аҳолисининг диний эътиқоди сифатида шакллана бошлаган. Шунинг учун ҳам диннинг асосчиси Заратуштра узоқ ўтмишда, яъни милоддан аввалги 1500-1200 йиллар оралиғида яшаган деб тахмин қилади. Унинг издошлари Заратуштранинг қачон ва қаерда яшаганлигини ҳам унитганлар. У асос солган дин эса милоддан аввалги VI асрдан то милодий VII асргача уч буюк эрон империяларининг давлат дини бўлганлиги [6,3-6] ҳақидаги фикрлари асослидир. Видевдатда келтирилган мамлакатларнинг биринчиси Арийнам-Вайжа бўлиб [16,71-73], дастлаб зардуштий жамоалар вужудга келган ҳудуд Орол бўйлари ва унинг шимолий ҳудудларида истиқомат қиладилар. Бу ерда қишнинг узоқ давом этиши ва яйловларнинг камлиги, чорвачилик учун ноқулай бўлиб, бу жамоаларни жанубга томон юришга мажбур қилади. Улар янги ерлар қидириб Ахурамазда “яратган” Зарафшон водийсидаги Гава (Суғдиёна) мамлакатига [6,72], Жанубий Туркманистондаги Моуру (Марғиёна) мамлакатига [16,71-72], Жанубий Ўзбекистон ҳудудларидаги Баҳди (Бақтрия) мамлакатига [16,72] ҳудудларигача кириб борадилар. Демак, зардуштийларнинг дастлабки гат жамоаси айнан чўл халқлари бўлиб, зардуштийликнинг дастлабки тасаввурлари ҳам айнан шу жамоалар орасида пайдо бўлди ва бронза давридан бошлаб ўтроқ аҳоли орасида расмий дин кўринишини ола бошлади. Шунга кўра Аркаим ва Синташта моддий маданияти, Сополли, Даштли, Тўғолоқ, Гонур маданиятлари археологик материаллари тарихий нуқтаи-назардан фалсафий ёндашувни талаб қилади. Чунки, бу юрт ва маданият соҳибларининг майитни кўмиш билан

боғлиқ одатлари, аниқроғи дастлаб қишлоқ даражасидаги оташпара-стлик, кейинчалик шаҳар-давлат даражасидаги протозардуштийлик ибодатхоналарига айланиб, “Авесто”да эслатилган мамлакатларни моддийликда вужудга келишига туртки беради ҳамдауларнинг ғоявий-мафкуравий дунёқараши Заратуштра номи билан боғлиқ динда рас-мийлашишига имкониятлар яратади.

Қадимги Бақтрия ва Марғиёна ёдгорликлари материаллари бронза даврида инсоният тарихида муҳим ижтимоий-иқтисодий туб ўзгариш-лар юз берганлигини кўрсатмоқда. Чорвачилиқдан деҳқончиликнинг ажралиб чиқиши натижасида азалдан бир этно-маданий қатламга эга бўлган халқларда бўлиниш юз бериб, бронза даврида Ўрта Осиё хал-қларида икки маданий-хўжалик шакли вужудга келади. Зардуштий-лик динининг илк илдизлари маданий-хўжалик бўлиниши юз бер-масдан аввал, ибтидоий жамоалар бағрида пайдо бўла бошлаган. Жа-моаларнинг ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб чиқарувчи хўжалигига ўта бошлаган даври Ўрта Осиё шароитида энеолит даврига тўғри ке-либ, хонаки чорвачилиқ иқтисодий ҳаётда катта роль ўйнаган. Шу-нинг учун ҳам, “Авесто”да келтирилган ғоялар, яъни бойликнинг асосий белгиси чорва билан белгиланганлиги, дин дастлаб чорвадор-лар орасида пайдо бўлди [16,8] деган фикрни асосли ҳисоблашга тур-тки бўлган. XX асрнинг 70 йилларидан бошлаб Қадимги Бақтрия, Сўғдиёна, Марғиёна ҳудудларида ўтказилган археологик изланишлар натижасида топилган монументал зардуштийлик ибодатхоналари ва “дахъюпати”ларга тегишли бўлган давлат бошқаруви маҳкамаси мав-жуд тасаввурларга қатор аниқликлар киритди. Бронза даврида вужуд-га келган ўтроқ деҳқончилик воҳалари аҳолисининг диний қарашла-ри дастлабки даврда дашт аҳолиси диний қарашлари билан кўп жи-ҳатдан монанд бўлсада, ўтроқ аҳолининг кейинги тарихий тараққиё-тида чўл аҳолисидан кескин фарқ қилган ҳолда, дин жамиятни бош-қаришнинг устувор омилига айланди. Табиийки, ўтроқ деҳқонлар ҳаётида ер, сув, ҳаво, олов(қуёш) муҳим ўринга эга. Табиат унсурла-рига эътиқод қилиш деҳқонлар жамоасида тобора уйғунлашиб, аниқ тизимга кириб боради [3,4].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абаев В.И. Миф и история в “Гатах” Зороастра // Историко-филологические исследования. — Москва: Наука, 1974. — С. 320.
2. Абу Райҳон Беруний. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар.— Т., 1957. Т. 1. — Б. 89.
3. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар //

Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Т., 2004. – Б.76-84.

4. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих. – Т., 2004. – Б.4.

5. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Т.: Ўқитувчи, 1991.

6. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: Наука, 1987.

7. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – М.: Наука. 1982.

8. История древнего Востока. – М., 2002. – С. 422;

9. Комплексные общества Центральной Евразии в III – I тыс. до.-н.э. – Челябинск-Аркаим, 1999. – С. 72.

10. Стеблин-Каменский И.М. Авеста. Избранные гимны. – Душанбе: Ирфон. 1990.

11. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948. – С. 29;

12. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – С.102-132.

13. Угринович Д.М. Психология религии. – М., 1986. – С. 92.

14. Ўша муаллиф. Локальные и синкретические культы. – М.: Наука, 1991;

15. Францев Ю.П. У истоков религии и свободомыслия. – М.-Л., 1959. – С. 13-15.

16. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М., 1980. Ч. 2. – С. 71-73.

17. Marguart W.W. Eransahrnch der Geographie d Moses Xorenas't. – Berlin, 1901.– P.144;